

Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu

Yasemin Beyazıt*

Özet: Osmanlı ilmiyye teşkilatında uygulanan rotasyon sistemi ve mansıblara atanmayı bekleyen adayların her geçen gün mevcut kadrolara göre fazlalaşması klasik dönemden itibaren kasaba kadılıklarında istihdam sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sorun klasik sonrası dönemde de katlanarak artmış ve yaygın biçimde uygulanan niyâbet sistemi de bu soruna eklenmiştir. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte öncelikle iltizam sisteminin kaldırılması ile kadı ve nâib arasında kurulmuş olan kazanç birlikteliğine son verilmiştir. Tanzimat reformlarını benimseyen Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi'nin şeyhülislâmlık dönemi ilmiyye teşkilatı açısından önemli bir süreç olmuş ve 1855 yılında çıkarılan Nüvvâb Nizamnâmesi ile nâiblik statüsü merkezileştirilmiş, müteakibinde nâib yetiştirmek için Muallimhâne-i Nüvvâb adı verilen bir mektep kurulmuştur. Bu uygulamalar kadılıktan nâibliğe geçiş sürecini başlatmış ve kadılık kurumu nâibliğin gölgesinde kalarak itibarlaşmaya başlamıştır. Çıkarılan Tevcihât Nizamnâmesi ile de klasik dönemden itibaren var olan kasaba kadılıklarındaki istihdam sorununu hafifletme noktasında önemli adımlar atılmış ve silkleler arası geçiş yasaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, İlmiye, Kadı, Muvakkit, Tevkit, İstihdam, Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi.

Giriş

Gülhane Hatt-ı Humâyûnu'nun, Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmasıyla başlayan Tanzimat Dönemi'nde, Batı Hukuku Osmanlı Devleti'ne girmeye başlamış ve bazı yeni kanunlar çıkarılmak suretiyle devletin kötüye gidişi önlenmeye çalışılmıştır (Bozkurt 1996: 48). Bu bağlamda Tanzimat döneminde, modern yargı örgütünün temellerinin atılmasıyla kadının görev alanı daralmaya başlamış (Mumcu 2007b:198), eyalet ve sancak merkezlerinde oluşturulan meclislere şeriat mahkemesi dışında yargılama yetkisi tanınmış; büyük kent merkezlerinde ticaret mahkemeleri kurulmuş; evlenme boşanma, nikah gibi davalar dışındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için nizamiye mahkemeleri oluşturulmuş ve kadının görev alanı, özel hukukla sınırlandırılmıştır (Çadırcı 1997: 282, Bingöl 2004: 57, 67, 118, 132). Kadıların idarî ve adlî

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KINIKLI/DENİZLİ
ybeyazit20@gmail.com

görevleri birlikte yürütmeleri ve giderilemeyen usulsüzlükleri bu sınırlandırmanın yapılmasına etken oluşturmuştu. Kadıların yetkilerine getirilen kısıtlamanın yanı sıra, klasik sistemden bu yana uygulanan istihdam biçimini düzenlemek için bir dizi yeniliğin de yapıldığını görüyoruz. Bu makalede amacımız, öncelikle klasik dönemden itibaren kasaba kadılıklarındaki istihdam sorununun ortaya çıkışını ve bu sorunun Tanzimat döneminde kazandığı boyutu ortaya koymak olacaktır. Bu tespit yapıldıktan sonra Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi önderliğinde istihdam soruna dair yapılan düzenlemeler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ancak kadılık teşkilatındaki istihdam sorununu uygulanan niyâbet sisteminden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu sebeple istihdam ve niyâbet sorunu kimi zaman birlikte ele alınacak ve araştırmamıza geçmeden önce kadılık teşkilatı hakkında yapılan araştırmalara değinilerek çalışmamızın kadılık teşkilatı araştırmalarına yapması umulan katkısı zikredilecektir.

Osmanlı Kadılık Teşkilatı Üzerine Araştırmalar

Osmanlı'da kadılık teşkilatı hakkında yapılmış çalışmalar arasında konumuzu ilgilendiren en erken tarihli inceleme Halil İnalıcık'ın *İslam Ansiklopedisi* için yazdığı "Mahkeme" maddesidir. İnalıcık bu yazısında şer'îye sicillerinden çıkardığı bilgiler çerçevesinde kadılık teşkilatını incelemiştir (1957: 149-151). Yapılan ikinci çalışma, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın kuruluşundan devletin sonuna değin ilmiye teşkilatının serüvenini kaleme aldığı eseridir (1998: 1-291). Bunlardan sonra yapılan çalışmaları, araştırmaların seyri dikkate alındığında Tanzimat öncesi ve sonrası olarak sınıflamak ve kronolojik olarak aşağıda sıralamak mümkündür: Tanzimat Dönemi öncesi kadılık teşkilatı hakkında İlber Ortaylı, önce üç makale yayımlamış, daha sonra bu makalelerini kitap haline dönüştürmüştür. Ortaylı bu çalışmasında kadıların istihdam özelliklerine ve görevlerine, mahkemelerin işleyişine ve mahkeme görevlilerine dair bilgiler vermiştir (1994: 1-82). Mehmet İpşirli, doçentlik takdim tezi olarak hazırladığı çalışmasında kadiaskerlik kurumunu incelemiş, XVII. yüzyılın sonlarına değin kadiaskerlik yetki alanındaki kadıların silke girişleri ve istihdamları üzerinde durmuştur (1997: 597-699). Musa Çadircı, ilmiye zümresi için çıkarılan Ceza Kanunnamesini yayımlamış ve kanunnameye dair değerlendirmelerde bulunmuştur (1982: 139-161). İnalıcık'ın kadiasker ruznâmçelerinin önemine değinerek bu kaynaklara dikkat çektiği makalesi de konumuz için önemlidir (1988: 251-275, 2007: 117-137). Feda Şamil Arık'ın, kadılık müessesesi odaklı makalesi ise araştırma eserler incelenerek ortaya konmuş bir çalışmadır (1997:1-72). Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç tarafından hazırlanan Tanzimat arifesinde kadılık kurumunun

devlet içerisinde yarattığı problemleri konu edinen makale de nâiblik sistemi ve sorunları odaklıdır (2005: 31-53).

Tanzimat dönemi kadılık çalışmaları içerisinde ise müstakil biçimde konunun ele alınışı yönüyle öncelikle Cahide Bolat'ın Tanzimat Dönemi'nde Kadılık Kurumu adlı yüksek lisans tezini zikretmek gerekir. Bu çalışmadan sonra XIX. yüzyılda ilmiye teşkilatında yapılan düzenlemelere ve değişimlere araştırmacıların ilgisi artmış, hazırlanan doktora tezleri ile kadılık kurumundaki değişimler ele alınmıştır. *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması* adlı teziyle Ahmet Cihan incelediği süreçte ilmiye sınıfının devlet içerisindeki rolünü ele alır. Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi adlı teziyle Sedat Bingöl, kadınların yetkilerinin daralmasını ve nizamiye mahkemelerinin kuruluşunu açıklar. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri* adlı çalışmasında Tanzimat'tan sonra Osmanlı yargı sisteminin geçirdiği evreleri ve mahkemeleri ele alır. Esra Yakut'un *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Şeyhülislâmlık Kurumu* ve İlhami Yurdakul'un *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nın (Bab-ı Meşihat) Yenileşme Süreci* adlı tezlerinin merkezinde modernleşme döneminde şeyhülislâmlık kurumunun geçirdiği değişim süreci vardır. Jun Akiba'nın *Son Dönem Osmanlı Devleti'nde Şer'î Hakimler: Tayin Usulü, Eğitim ve Menşeleri*¹ adlı tezinin odağında ise Tanzimat döneminde kadılık kurumunun geçirdiği değişim bulunmaktadır. Akiba daha sonra tezinde işlediği konuları birer makale konusu da yapmıştır: "A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire'da Muallimhâne-i Nüvvâb'ı, Social Origins of Late Sharia Judges: Some Observations on Mobility and Integration" adlı makalesinde 1892 yılından sonra görevlendirilen iki yüz doksan beş kadının grup biyografisini, *From Kadi to Nâib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period* adlı çalışmasında kadılıktan nâibliğe geçiş sürecini, Kadılık Teşkilâtında Tanzimatın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm'da ise talimnâmenin içeriğini, uygulanmasını ve sonuçlarını değerlendirmiştir. Adı geçen makaleleri incelendiğinde Akiba'nın kadılık kurumunun geçirdiği değişim sürecine büyük katkılarda bulunduğu görülür.

Cahide Bolat'ın, Ekrem Buğra Ekinci'nin, İlhami Yurdakul'un ve Jun Akiba'nın çalışmalarında Tanzimat döneminde Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi döneminde yapılan düzenlemeler hakkında bilgiler verilmiştir. Akiba, bu düzenlemeler içerisinde nüvvâb nizamnâmesi üzerinde etraflıca durmuş, daha çok nâiblik sistemini irdelemiş ve çalışmasında Tevcihat Nizamnâmesini kadınların atanma muamelâtını ayrıntısıyla açıklayan bir düzenleme olarak nitelendirmiş, nizamnâmede yer alan düzenlemelerle ilgili yeterli bilgi vermemiştir (2005b: 50). İlhami Yurdakul'un tezinde ise kasaba kadılık

larının istihdamı sorununa kısaca değinilmiş ve 1855 tarihli düzenlemeler konu edilmiştir (2008:135-148). Bu çalışmalarda, kadılık teşkilatındaki istihdam sorununun ortaya çıkış süreci, sebepleri ve Tanzimat döneminde kazandığı boyut tarihsel süreçte yeterince ele alınmamış ve irdelenmemiştir. Oysa, kadılık teşkilatındaki istihdam sorunu klasik dönemden itibaren şekillenip boyutlanmıştır. Bu sebeple Meşrebzâde Arif Efendi döneminde yapılan düzenlemelerin daha iyi anlaşılması için konu bu perspektiften ele alınmalı ve işlenmelidir. Tevcîhât Nizamnâmesi, özellikle klasik dönemden itibaren kadıların istihdam biçimlerine dair ipuçları vermesi, kadıların silkteki istihdam problemlerini, kadrolarda oluşan yığılmaları ve Tanzimat bürokrasisinin bu problemler için aldığı önlemleri göstermesi açısından büyük önem taşıyor ve üzerinde ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir.

Tanzimat Dönemi Öncesinde Kasaba Kadılıklarında İstihdam

Osmanlı ilmiye zümresinin istihdam ve hareket biçimini denetimi altında bulunduran ilmiye teşkilatı klasik dönemde oluşmuş ve küçük değişimlerle Tanzimat dönemine değin devam etmiştir. Klasik dönem ilmiye teşkilatında, 982/1574-1575 yılında ilmiye bürokrasisi açısından önemli bir değişiklik yaşanmıştır. Bu döneme kadar ilmiye teşkilatının reisi olan kadıaskerler bu süreçle yetkilerini şeyhülislâmı paylaşmak durumunda kalmışlar ve ilmiyenin yeni reisi şeyhülislâm olmuştur. Kadıaskerlerin vezîriazama bildirmeleri ve vezîriazamın padişaha arzı ile gerçekleşen mevleviyet kadılıklarının atamaları bu tarihten sonra şeyhülislâmın protokolde kadıaskerlerin önüne geçmeleri sonucu şeyhülislâmın inhâsı ve vezîriazamın arzlara bırakılmıştır. Ayrıca şeyhülislâm, müftülerin ve kırk akçeden yukarı müderrislerin tayinleri için telhis hazırlama görevini de üstlenmişlerdi (Uzunçarşılı 1988: 87). Bu bürokratik değişimle birlikte ilmiye zümresinin istihdamı iki ayrı yetki alanı içerisinden yönetilmiştir. Şeyhülislâm, büyüklük, önem ve gelir kazandırma durumlarına göre üst derece kadılıklar olan mevleviyet kadılıkları (Unan 2004: 467) ile 40'lı medreselerden yukarısını; kadıaskerler ise Hâric medreselerine kadar olan medreselerin ve mevleviyetlerin altında kalan kasaba (kazâ) kadılıklarının muamelâtını yürütmüşür.

Mevleviyetler derece bakımından üç yüz ve beş yüz akçeli olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İtibar bakımından ise aşağıdan yukarı *Devriye* (Adana, Bosna, Sofya...), *Mahreç* (İzmir, Selanik, Tırhala Yenişehir...), *Bilâd-ı Hamse* (Edirne, Bursa, Mısır, Filibe, Şam) ve *Haremeyn* (Mekke, Medine, İstanbul) olmak üzere derecelenmekteydi (Uzunçarşılı 1988: 91). Kadıaskerlerin yetki alanındaki kasaba kadılıkları ise Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki ana kola ayrılmıştı. Balkan yarımadası, Karadeniz'in batı kıyıları, Ege ve Akdeniz adaları Rumeli Kadıaskerliği'nin; Anadolu, Suriye, Irak, Arap yarımadası ve Mısır,

Anadolu Kadıaskerliği'nin görev alanı idi. Kasaba kadılıklarında istihdam olunacak kadılar, silke girdikten sonra bağlı buldukları kadıaskerlik idaresindeki rütbelerin en altından başlamak üzere kazâlarda görev alırlar ve rütbeleri zaman içerisinde kat ederlerdi. Rumeli kadılıkları XVII. yüzyılın ortalarında on iki rütbeden oluşmaktadır (Özergin 1988: 253). XVIII. yüzyılın başlarında Anadolu kadılıkları da on iki rütbeliydi (Erünsal 1981: 10). Bu süreçte, Mısır kadılıklarının kaç rütbeye ayrıldığını kesin olarak tespit edemiyoruz. Ancak XIX. yüzyıl kayıtlarına göre Mısır kadılıkları altı rütbeden oluşmakta idi.

Osmanlı Devleti, klasik dönemde mevcut kazâların istihdam isteyen silk üyelerine sayıca yeterli gelmemesi üzerine rotasyon sistemini geliştirmiş, bunun sonucu olarak kadılar müddet-i örfiyye adı verilen sürede kazâları tasarrufları altında bulundurmışlardır. Görev sürelerinin bitiminden sonra *müddet-i infisâl* adı verilen görevsiz kaldıkları süreç başlamış ve kazâlar bir diğer kadının tasarrufuna girmiştir (RKR 5193/2: 3-4). Böylece tüm kadı adaylarının sırayla mansıb tasarruf etmeleri sağlanmıştır. Uygulanan rotasyon sistemi gereği, kadılık tasarruf etmeyi bekleyen ve infisâl dönemlerini geçirmekte olan ilmiyye mensupları, atanmayı istedikleri kadılığı ilgili kadıaskerliğe bildirirler, kadılığın boşalması durumunda atanırlardı. XVI. yüzyılda infisâl süresi bitiminde kadılar herhangi bir sıra beklemezsizin zikredilen süreci geçirirlerdi (Beyazıt 2009: 123-131).

Klasik sonrası dönemde kadıaskerliklerin yetki alanındaki ilmiyye bürokrasisi daha da dikkatli ve nizama bağlı bir idareyi gerektirmiştir. Çünkü, klasik sonrası dönemde Osmanlı fetihleri durmuş, toprak kayıpları başlamış, klasik döneme nazaran kasaba kadılıklarında da istihdam olunacak kadı sayısı artmış ve mansıblardaki yığılma fazlalaşmıştır. Bu sebeplerle kasaba kadılarının görevde kalma süreleri bir diğer ifadeyle müddet-i örfiyyeleri, XVI. yüzyılda üç yıl iken daha sonra bu süre iki yıla, sonrasında yirmi aya düşürülmüştür. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise on sekiz aya indirilmiştir (İnalçık 2007: 128). Görev süresinin kısaltılmasında, mümkün olduğu kadar çok adayın iş bulmasını sağlama hedefinin yanı sıra devletin güttüğü diğer politikalar da etkili olmuştur. Osmanlı istihdam sistemi, eyaletlerdeki görevlilerin yerel ilişkiler kurmasını ve toplumla iç içe olmasını engellemek için aynı görevi uzun süre tasarruf etmeme ilkesi üzerine yürütülmekteydi. Aslında bir kasabada önemli bir role sahip olan kadı, güçlü bir mevki ve ekonomik çıkar edinebilirdi. XVIII. yüzyılda ortaya çıkan özel şartlardan faydalanarak, görevden uzaklaştırılan bazı kadılar gerçekten kasabalarda yerleşmişler ve çocukları da yerel eşrâf arasına girmişti (İnalçık 2007: 131).

Klasik sonrası dönemde, müddet-i örfiye kısaltılırken, klasik dönem sonlarında 1-3 yıl aralığında olan infisâl süresi İnalçık'ın incelemiş olduğu 1057/

1647-1648 tarihli Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi'ne göre 2-4 yıl aralığına çıkmıştır (İnalçık 1988: 270). İnfisâl süresindeki yükselme, istihdam olunmayı bekleyen aday sayısının artışıyla doğru orantılı olmuştur. Kadıların görev süresinin kısalması ve infisâl sürelerinin uzaması suistimallerinin artışında da etkili olmuştur (Özkaya 1977: 47). Kadılar infisâl dönemlerinde müderrislik, muallimlik, nâiblik, müfettişlik gibi görevleri yerine getirerek geçimlerini temin etmeye çalışırlardı. İlmiye mensuplarının infisâl sürelerinin uzaması onların meslekten uzaklaşmalarına, esnafılık gibi toplumun diğer zümreleri arasına karışmalarına neden oluyordu. İnfisâl süresinde çekilen geçim sıkıntısı yüzünden kimi ilmiye mensupları kitaplarını dahi satmak zorunda kalırdı. Kadı ve nâiblerin suistimleri de özellikle XVIII. yüzyılda artış gösterdi. Kanunsuz yollarla halktan para toplamaya çalışmaları, rüşvet almaları, ayân ile birleşerek reâyâyâ zulm etmeleri bu davranışlara örnek oluşturur. Kadılar kimi zaman yöredeki diğer örf mensupları ile beraber hareket ederek reayanın zulme uğramasına ortam hazırlarlardı (Mumcu 1985: 139). Örf mensuplarıyla bu ilişki tarzı kadının kazâyâ atanması ile başladı. Kadılar hizmet bölgelerine giderken yöredeki vali, mütesellim, voyvoda ya da ileri gelenlere hediyeler götürerek onların yardımlarını sağlamayı amaçlardı. Bu hususa, Tanzimatın arifesinde çıkarılan İlmî'ye Ceza Kanunnâmesinde özellikle dikkat çekilmiş, hediye giderlerinin telafisi için kadıların haksız kazanç yollarına başvurdukları belirtilmiş ve hediyelerin rüşvet kabul edileceği ifade edilmiştir (Çadırcı 1982: 153²).

Yukarıda zikredilen şartlar altında, istihdam olunacak kadı sayısının artması ve kadılıklarda görülen yığılmalar sonucunda ilmiye bürokrasisinde bir takım yeni uygulamalar da başlatılmıştır. Klasik dönemde kadıaskerler atamalarını arz günlerinde padişaha sunarken, klasik sonrası dönemde üç ayda bir toplanan divan sistemine geçilmiş ve atamalar çoğunlukla bu dönemlerde yapılmıştır. Atama hususunda ise, şeyhülislâmın ilmiye bürokrasisinde terfisi yeni bir uygulamayı getirmiş, atanacak kadılar kadıaskerler tarafından şeyhülislâma sunulmaya başlanmış ve şeyhülislâmın onayı üzerine ferman çıkarılmıştır (*Raşid Tarihi* IV: 192). Klasik sonrası dönemde bir mansıbdan atanmayı bekleyen çok sayıda adayın bulunması bu adayların sıraya konularak kaydedilmesi uygulamasını da beraberinde getirmiştir. Haziran 1653'de bir hatt-ı humâyûnla kadıların müddetinin bitmesine dört ay kalınca yerine geçecek kadıların tayin edilmesi kadıaskerlerden istenmiştir (*Tarih-i Naima* 2007: 1503). Bu uygulama *muvaakkıt* atama uygulamasının temelini oluşturmuştur. Atama döneminde olabilecek karışıklıkları gidermek ve mansıb bekleyen adayları sıraya koymak için kazâlara atanmayı bekleyen adaylar bir sıralamaya tabi tutulmuşlar, *muvaakkaten* yani geçici olarak atanarak *muvaakkıt* adını almışlar ve kadıasker ruznâmçelerine de kaydedilmişlerdir. 1135/1723-

1724 tarihli kadiasker ruznâmçesine kaydedilen bir fermana göre Kastamonu kadısı ve Küre-i Nuhas nâibinin, reayayı kıskırtıkları için görevden alınmaları üzerine kadının yerine muvakkıtı atanmıştı (Erünsal 1981: 12,13). İlmî'ye Ceza Kanunnâmesinin zeylinde "...mansıb mutasarrıflarının içlerinden mese-lâ birisi fevt oldukta mahlûl olan mansıbı veyâhûd müddeti âhara tevcîh olunmayıb nevbetlisi her kim ise ana tevcîh" edilmesi istenmiştir. Burada muvakkıt kelimesinin yerine *nevbetlisi* teriminin de kullanıldığını görüyoruz (Çadırcı 1982: 161). Muvakkıtlara, geçici (muvakkaten) atamaları esnasında tevcîh tezkiresi, sırası gelip kazâya atanacakları zaman ise ibkâ tezkireleri verilirdi. Kazâyı tasarruf eden kadının görev süresi bittiğinde kazâya birinci muvakkıt, birinci muvakkıtın görev süresinin bitiminde ikinci muvakkıt, ikinci muvakkıtın görev süresinin bitiminde ise üçüncü muvakkıt atanırdı. Sistem böylece deveran eder gider ve bazı kazâlarda muvakkıt sayısı on beşin üzerine kadar çıkardı.

Klasik sonrası dönemde ilmiyye teşkilatındaki yığılma yüksek dereceli ulemâyı da etkilemiştir. Mansıbların yetersiz gelmesi üzerine özellikle yüksek dereceli ulemâ atamalarında XVI. yüzyılın sonlarından itibaren *payeli tayin* uygulaması başlamıştır. Bu uygulama ile ilmiyye sınıfına mensup kişilerin yükselebilmesi veya yükseltilebilmesi için bir üst medreselerde ve kazâlarda boş kadroların ortaya çıkmasına gerek kalmamış, ilmiyye mensupları yükselmeleri gereken görevin payesini alarak hareketlerini gerçekleştirmişlerdir. XVI. yüzyılın sonlarında nadiren karşımıza çıkan payeli kadı tayinleri, XVII. yüzyılın ortalarına doğru hızlanmış, XVIII. yüzyılda ise yaygın bir uygulama haline dönüşmüştür (Unan 1998: 49-50). Bu süreçte mansıb kadılıklar (kasaba kadılıkları) içerisinde yer alan bazı kazâlar da arpalık ve maîşet biçiminde tasarruf edilmeye başlanmıştır. Arpalık kadılıklar genellikle mevleviyet payeli ulemâyâ mazûliyet dönemleri için verilmekte, yeni bir mevleviyete atandıklarında bu kazâların tasarrufu üzerlerinden alınmaktaydı. Kimi zaman da atanmak için mevleviyet bulunmaması durumunda birkaç kazânın kadılığı birlikte mevâlîye tevcîh edilmekteydi. Bazen de emekli olan ulemâyâ arpalık verilmekteydi. Maîşet kadılıklar ise bir tür ek gelir niteliğinde müderris ve mülâzımlara hisselerle ayrılarak tahsis edilmekteydi. Arpalık ve maîşet uygulamasında kazânın mutasarrıfı ya da mutasarrıfları genellikle kazâ bölgesine gitmez, nâiblerini gönderirlerdi. Bu uygulamayı Mustafa Nuri Paşa, nâibler bir tür mültezim gibi çalıştıklarından gelirlerini artırmaktan başka bir şey düşünmezlerdi diyerek eleştirir (*Netâyic'ül-Vukuat*: 146). Rumeli kadılıkları ve rütbelerini içeren 1837 tarihli bir yazmada, Rumeli kadılıkları içerisinde arpalık ve maîşet olarak tasarruf edilen kazâların kaydedildiğini görüyoruz (Beyazıt 2007: 14-16). Mansıb kadılıkların arpalık ve maîşet olarak tevcîh edilmesi kimi zaman kasaba kadılarının silkteki hareketini de etkilemekteydi.

Rebiülevvel 1123/Nisan-Mayıs 1711'de yüksek dereceli kasaba kadıları (eşrâf-ı kuzât) Anadolu Kadıaskerliği'nden kadılık rütbelerinin düzenlenmesini istemiştir. Kadılar, Anadolu kadılıklarının on iki rütbeden oluştuğunu, rütbeden birinden mazûl olanlara bir üst rütbeden kazâ tevcihi gerektiğini belirtmişler, sâdise rütbesindeki kadılıkların çoğunun mevâlîye arpalık olarak tevcih edilmesi sebebiyle kasaba kadılarına verilecek kazâların azlığından ve bu rütbedeki kadıların izdihama düşmelerinden yakınmışlardı (Erünsal 1981: 10-11).

Tanzimat öncesinde kadıların istihdamı konusunda diğer önemli bir sorun ise nâiblik uygulamasıydı. Nâibler, hem mevleviyet hem de kasaba kadılıklarında kullanılmaktaydı. Bu süreçte, kadılar bizzat görevde bulunmayıp yerlerine nâiblerini gönderdikleri için de sık sık uyarılmışlardı. Nâibler mansıb sahipleri tarafından genelde süresiz olarak tayin edilirler, bazı nâibler yirmi beş otuz sene aynı bölgede görev yaparlardı (İpşirli 2006: 312). 1145/1732-1733'te veziriazâma hitaben yazılan hatt-ı humâyûnda kadıların pek çoğunun kadılıklarına kendilerinin gitmedikleri, yerlerine nâiblerini gönderdikleri, nâiblerin asaleten kadı olmamalarından dolayı azil korkusu taşımadıkları ve bu sebeple reayaya zulmettikleri belirtilmişti. Şeyhülislâm, kadıaskerler ve İstanbul kadısı dışında bulunan ulemâdan mansıblarına bizzat gitmeleri istenmiş, gitmeyenlerin ise azledilmeleri ve yerlerine başka kadıların atanması kadıaskerlerden istenmiştir (Erünsal 1981: 14). Bu hususta özellikle III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde tedbirler alınmaya çalışılmıştır. III. Selim tahta geçişinin on birinci günü önde gelen devlet adamlarının görüşlerini almış, bu istişareden sonra kadıaskerlere ferman göndererek ilmiyedeki ıslahat teşebbüslerine başlamıştır. Bu fermanla, arpalık ve maîşetlerin nâiblere iltizam suretiyle değil emanet yoluyla verilmesi, kadılıklara sınavsız hiç kimsenin atanmaması, halka zulüm ve eziyet eden kadıların görevden alınması, kadıaskerlerin yetkisi altındaki kadılardan ihtiyar ve hasta olanların dışındakilerin nâib göndermeyerek kazâlarına bizzat gitmeleri istenmiştir (*Cevdet Tarihi* 1983: 1104). III. Selim bu konudaki tedbirlerine, yaptığı toplantılardan fikirlerini beğendiği Rumeli Kazaskerliği payeli Hamidizâde Mustafa Efendi'yi şeyhülislâm atayarak devam etmiştir (17 Ekim 1789). Hamidizâde özellikle arpalık tasarruf eden ulemâyı kazâlarına gitme konusunda zorlayıcı adımlar atmış, kısmen başarılı da olmuştur. Ancak şeyhülislâmın bu tutumu karşıt bir cephe de oluşturmuş, 13 Mart 1791'de azledilerek Manisa'ya sürülmüş, şeyhülislâmlığa Dürrizâde Mehmed Arif Efendi getirilmiştir. Bu süreçte ilmiyye zümresinin ıslahı için bir ferman daha çıkartılmıştır. Ana prensibi kadı ve nâiblerin adalet üzere hükmetmelerini sağlamak olan bu fermanla Rumeli ve Anadolu mansıblarını tasarruf eden kadıların cahil oldukları bu sebeple verdikleri kararların şer'i olmadığı belirtilmiş ve kadıların istihdamına dair de

bazı kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre kadıların mevcudunun beş altı bin olduğu belirtilmiş, kadıların imtihansız atanmamaları, rütbelerine göre atanmaları, atamalarda rica ve şefaate yer verilmemesi ve silkte hızlı ilerlemelerinin önüne geçilmesi istenmiştir. Bu kararlara Aralık 1793'de ilaveler yapılmış, mansıb muvakkıtı ve mutasarrıflarının kazasker divanları haricinde atanmamaları ve terfi ettirilmemeleri gerektiği dile getirilmiştir. Mayıs 1795 tarihinde ise daha çok ilmiye bürokrasisinde kayıt sistemine dair önlemler alınmış, kadıların atanmak için sundukları istidalarına bizzat kendilerinin imza atmaları, tevcih kağıtlarına kadıların babalarının isimlerinin, şöhretlerinin ve vilayetlerinin yazılması, arpalık ve maîşetlere atanan nâiblerin şeyhülislâm tarafından görülmedikçe tayin olunmaması gerektiği bildirilmiştir (Uzunçarşılı 1988: 255-260). Bu ıslahat çabalarından sonra II. Mahmud döneminde de fermanlar çıkartılarak silke düzen verilmeye çalışılmıştır. Ancak bunların netice vermemesi ve kadıların yaptıkları usulsüzlüklerin önlenememesi üzerine, Tanzimat'ın hemen öncesinde 1838 Mayıs'ında *Tarik-i İlmî'ye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi* yayımlanmıştır.³ Bu ceza kanunnâmesi ilmiye zümresine yapılan ağır bir ihtar niteliği taşır. Kanunnâmenin girişinde öncelikle ilmiye zümresi mensuplarının olumlu niteliklerinden bahsedildikten sonra içlerinde bazılarının bu nitelikleri taşımadıkları belirtilmiş, nâiblerin merkezi idarece tanımadıkları için uygunsuz harekette bulunabildiklerine vurgu yapılmış ve bu tür davranışlara cesaret edenlerin terbiye ve tenbih olunmaları için ceza kanunnâmesinin çıkarıldığı ifade edilmiştir (Çadırcı 1982: 148). Kanunnâmenin özellikle ilmiye zümresinin tamamını kapsadığı, büyük küçük her kim şer'î kararlarında hatıra riayet eder rüşvet alırsa ve kadıaskerler rüşvet alarak kazâ tevcih eyerlerse cezalandırılmaları gerektiği belirtilmiştir. Arpalık, maîşet ve mansıb mutasarrıfları kazâlarına nâib tayin ederlerken rüşvet alırlarsa ya da kapı kethüdaları gibi diğer görevliler rüşvet alırsa nâibin hemen azl edilmesi ve aracı olan kişilerin cezalandırılması da kanunnâmede istenmiştir. Bu açıklamalardan sonra atama ve azil işlemleriyle de ilgili bir takım düzenlemeler de yapılmış, mansıblarda istihdam edilenler de dahil tüm kadıların şeyhülislâmın nezaretinde kadılık mesleğinde deneyimli üç dört kimse tarafından imtihan edilecekleri belirtilmiştir (Çadırcı 1982: 150-151,157). Jun Akiba, özellikle, İlmî'ye Ceza Kanunnâmesi'ne kadar Osmanlı Devleti'nin nâiblik usulünü yasaklayıp kadıların bizzat görevlerine gitmeleri hususunda ısrarcı davrandığını, bu kanunnâmeyle nâibliğin resmen kabul edildiğini ve şeyhülislâm nezaretinde imtihan edilerek atanmalarının istendiğini ifade etmiştir (Akiba 2007: 12). Ancak nâiblerin merkezden atanması için Mayıs 1795'de yapılan düzenlemede de nâiblerin şeyhülislâmlik tarafından görülmedikçe atanmamaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu karar da nâiblerin atamalarını denetlenmesi noktasında önemli bir adım olmalıdır.

İlmî'ye Ceza Kanunnâmesi'nden altı ay sonra 12 Aralık 1838 (25 Ramazan 1254) tarihinde de bu kanunnâmeyle ek yayımlanarak, uygulamada karşılaşılan güçlükler giderilmeye çalışılmıştır. Kanunun yürürlüğe girmesinden önce kadı ve nâib olanların sınava tabi tutulması kararından vazgeçilmiştir. Bu kararın alınmasında istihdam edilen kadı ve nâiblerin itirazı ve sınav yapıldığı takdirde pek çok kadının meslekten ihracının gerekecek olması “şimdiye kadar her ne olmuş ise olmuş” cümlesi ile ifade edilmiş ve alınan karardan dönülmüştür. Artık sadece ilmiyye silkine yeni girecekler şeyhülislâmın belirlediği bir mümeyyiz tarafından imtihan edilecekler ve imtihana iki kişi de şahitlik edecekti. Kadıaskerler tarafından senede dört defa yapılan divanları takiben hazırlanan defterlerin bir arzla şeyhülislâmlığa, buradan telhis ile Bâb-ı Âlî'ye oradan da padişahın onayına sunulması istenmiştir (Çadircı 1982: 159-161).

Tanzimat Dönemi Başlarında Kasaba Kadılıklarında İstihdam

Tanzimat dönemi başlarında da kasaba kadılıkları kadıaskerlerin yetki alanında idi. Bu süreçte, kasaba kadılıkları kendi içerisinde şu rütbelere ayrılırdı. Rumeli kasaba kadılıkları: Sitte, Ülâ, Karîbe-i Ülâ, Sâniye, Sâlise, İnebahtı, Eğri, Çelebi ve Çanat olmak üzere dokuz rütbeden (Y 144: 2-12); Anadolu kasaba kadılıkları Sitte, Mûsıla, Sâniye, Sâlise, Râbia, Hâmise, Sâdisse, Sâbia, Sâmine ve Tâsia olmak üzere on rütbeden; Anadolu Kadıaskerliği'nin yetki alanı içerisindeki Mısır ise, Sitte, Mûsıla, Sâlise, Râbia, Hâmise ve Sâdisse olmak üzere altı rütbeden oluşmaktaydı (Y 140: 2,52). Bu rütbelerin dışında kalan bazı kadılıklar ise arpalık ve maîşet olarak tevcîh edilmekteydiler. Kasaba kadılıklarına tevcîhler Rumeli ve Anadolu için üç ayda bir, Mısır kazaları için iki senede bir yapılan divanlar sonunda yapılmakta idi. Ayrıca, silke yeni girecek adaylar da bu divanlarda imtihan edilmekteydiler.

Tanzimat dönemi başlarında kasaba kadılıklarındaki istihdamın ve bu istihdamın nitelik ve niceliklerinin tespitinde, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan kasaba kadılıklarına muvakkatan atanan kadınlara dair tutulmuş icmâl kadı defterleri ile şeyhülislâmın işaretinin yer aldığı atama defteri kaynak olarak seçilmiştir. Bu kayıtlar, dönemin ilmiyye zümresinin durumunu yansıtmaya önem arz etmektedir. 1254/1838-1839 tarihli Y 140 numaralı defter Anadolu'nun; 1257/1841-1842 tarihli Y 144 numaralı defter ile 1265/1848-1849 tarihli Y 141 numaralı defter Rumeli Kadıaskerliği kadınlığının icmâl defterleridir. Y 566 numaralı atama defteri de 1259/1843 yılı Muharrem divanında Rumeli Kadıaskeri Abdülhak Efendi döneminde yapılan atama kayıtlarını içermektedir.

1257/1841-1842 tarihli Rumeli kadılıkları defterinde iki yüz, 1265/1848-1849 tarihli Rumeli defterinde yüz doksan yedi, 1254/1838-1839 tarihli

Anadolu defterinde iki yüz yetmiş yedi, Mısır'da ise otuz dört kadılık bulunmakta idi. İcmâl defterlerde kadiaskerlerin yetki alanındaki kazâlar alfabetik biçimde ve rütbelere göre sıralanarak kaydedilmişlerdir. Her bir kayıta, kazâların mâhiyyeleri ve rütbeleri belirtildikten sonra, kazânın isminin altına düz bir çizgi çekilmiş, çizginin altında da yan yana sıralı biçimde kazâların muvakkıtlarına yer verilmiştir. Muvakkit kayıtlarının altında kazâları ne kadar süre tasarruf edecekleri not edilmiştir. Kadılar atanacakları kazânın durumuna göre kimi zaman örfî müddetlerine göre, kimi zaman da daha kısa sürelerle atanırlardı. Eksik kalan sürelerini de başka kazâyâ atanmak suretiyle de tamamlarlardı. Muvakkit kayıtlarının altında kimilerinde beş ay, yedi ay gibi süreler yazılı iken kimilerinde de örfî süresince tasarruf edeceklerini gösteren *örfiyye* notu düşülmüştür. Bu kayıtlardan sonra, defterlerin sonuna ibkâ, tevcih ve kısmet gibi işlemlerden alınacak harç ücretleri de eklenmiştir. Ayrıca defterlerin sonunda ya da başında, muvakkit kayıtlarına dayanılarak çıkarılmış kazâların toplam tevkît sürelerinin belirtildiği listeler de yer almıştır. 1257/1841-1842 tarihli defterde tevkît listesi defterin başında, 1265/1848-1849 tarihli defterde de defterin sonunda bulunmaktadır. 1254/1838-1839 tarihli Anadolu defterinde ise tevkît listesine yer verilmemiştir.

İncelediğimiz defterlerde ve nizamnâmede *kazâ tevkît* süresinden bahsedildiği görülmektedir. Bu süre ise kazâyâ atanmak için bekleyen muvakkıtların, kazâyâ tasarruf edecekleri sürenin toplamından oluşmaktadır. Böylece, muvakkıtların toplam tasarruf süreleri tespit edilmiş ve kazâların ne kadar süre sonra boşalacağını takibi yapılmaya çalışılmıştır. 1257/1841-1842 tarihli defterde oluşturulan kazâ tevkît listesinin üzerinde toplama, çıkarma işlemlerin yapıldığını tespit ediyoruz. Tasarruf süresini bitiren muvakkıtların süreleri bu tevkît sürelerinden düşülürken, kaydolan muvakkıtların süreleri de tevkît süresine eklenmiştir (Y 144: 2-12). Şimdi 1265/1848-1849 tarihli defterde yer alan tevkît listesinden örnekler sunacağız. *Sitte* rütbesindeki Üsküb'ün yüz on bir, Ustrumca'nın yüz yetmiş; *Ülâ* rütbesindeki Çatalca'nın yüz altmış; *Karîb* rütbesindeki Ahyolu'nun yüz altmış; *Sâniye* rütbesindeki Berkofça'nın yüz kırk bir; *Sâlise* rütbesindeki İvraca'nın yüz kırk dokuz, *İnebahtı* rütbesindeki İzladi'nin yüz beş; *Eğri* rütbesindeki İzvornik'in yüz beş; *Çelebi* rütbesindeki Eğri Dere'nin yüz sekiz; *Çanat* rütbesindeki Umurfakih'in on iki, Kurşunlu'nun altı, Kolonya'nın ve Osat'ın dokuzar ay tevkît müddetleri vardır. Çanat rütbesinde bazı kazâların ise tevkît süreleri yoktur. Perakin, Pravnik, Boganya bu kazâların örnekleridir (Y 141: 38-43). Çanat rütbesi Rumeli kadılıklarının en alt rütbesi olması dolayısıyla, bu rütbeli kazâlarda muvakkit sayısı az ya da hiç yoktur. Çanat rütbesinin üzerinde bulunan rütbelerdeki kazâların tevkît müddetleri ise farklılıklar arz etmektedir. Bu farklılıklar kazâlardaki muvakkit sayısı ve muvakkıtların atanma süreleriyle bağlantı-

lıdır. Muvakkıtı ve muvakkıtın tasarruf süresi çok olan kazâlarda tevkît müddeti artmakta, aksi durumda ise azalmaktaydı. Yukarıda zikredilen tevkît sürelerinin ulaştığı rakamlar, kazâlardaki yığılmanın boyutunu da gösterecek niteliktedir.

Tanzimat döneminin başlarında kazâlarda farklı sayılarda muvakkıt bulunmakla birlikte, genellikle beşin üzerinde oldukları tespit edilmiştir. Bu sayı on beşin üzerine de çıkabilmektedir. 1257/1841-1842 tarihli Rumeli İcmâl defterinde Ustrumca'nın dokuz, Akçahisar'ın on dört, Babadağ'ın ise on beşin üzerinde muvakkıtı bulunmaktadır. En alt rütbe olan Çanat rütbeli kazâlarda ise muvakkıt sayısı daha az olup kimilerinde hiç muvakkıt bulunmamaktadır. Örneğin Çanat rütbeli, Osat, İncir Adası, Perakin, Eğrine kazâlarında muvakkıt kaydı yoktur (Y 144: 12). 1265/1848-1849 tarihli defterde ise Üsküp'ün on dört, Ustrumca'nın on iki, Akçahisar-ı Tiran'ın on altı, Ahyolu'nun on, Alacahisar'ın altı, Ürgüp'ün beş muvakkıtı bulunmaktadır. Bu defterde de Çanat rütbeli kazâlarda az sayıda ya da hiç muvakkıt bulunmadığını görüyoruz (Y 141: 2-5).

Bu süreçte bazı kazâlar te'bîden tevcîh edilmiştir. Te'bîden tevcîhde kazâlarda uygulanan rotasyon sistemi durdurulmuş ve kazâlar atanmış kişilerin hayatları boyunca tasarrufları altına girmişlerdir. Bu tevcîh yöntemi sıklıkla kullanılmamasına rağmen, istihdam olunacak kadı için bir nevi ödül niteliği taşımış ve onore edilmek istenen zümre elemanlarına kazâlar te'bîden tevcîh edilmiştir. 1257/1841-1842 tarihli defterde Havas-ı Ahi, Bosna Brodu, Banaluka ve İzenbol kazâlarında bu tevcîh yöntemi uygulanmıştır. Bosna Brodu, mutasarrıf ve muvakkıtlarının tasarruflarından sonra göreve başlamak üzere Saraybosna müftüsü Mehmed Şakir Efendi'ye te'bîden tevcîh edilmiştir. Ayrıca, mutasarrıf ve muvakkıtlarına ek süre (medd) verilmemesi ve ancak kazânın boşalması durumunda atama yapılması irâde ile bildirilmiştir (Y 144: 18). 1265/1848-1849 tarihli bir diğer defterde te'bîden verilen kazâlara Aydos eklenmiştir (Y 141: 37).

İcmâl defterlerinde verilen bilgilerin yanı sıra Y 566 numaralı atama defteri de bize değerli bilgiler sunmaktadır. Defter, 1259/1843-1844 yılı Muharrem divanında Rumeli Kadıaskeri Abdülhak Efendi döneminde yapılan atama kayıtlarını içermektedir (Y 566: 1-4). Dört varaktan oluşan defterin ilk varlığının üst bölümündeki tezyinatlı kısmın içerisinde şeyhülislâmın onayını gösteren “İş bu defter mücebince tevcîh ve icrâ olunsun” ifadesi bulunmaktadır. Tezyinatlı kısmın altında ise atama kayıtları yer almaktadır. Kayıtlar ûlâ rütbesinden başlar ve çanat rütbesiyle sonlanır. Êlâ rütbesinden bir, karîb'den üç, sâniye'den dört, sâlise'den beş, inebahtı'dan altı, eğri'den dört, çelebî'den ve çanat'tan altışar olmak üzere otuz beş kadı ataması yapılmıştır.

Bu atama defterinde yer alan her bir atama kaydında kazânın adı ve mâhiyyesi zikredildikten sonra kazânın tevkît süresine yer verilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse Êlâ rütbesindeki Menlik kazâsının mâhiyyesi bin dört yüz on altı kuruş, tevkît süresi ise yüz yirmi yedi aydır. Menlik kazâsı, “Mizistre kazâsından yüz on iki ay infisâli olan eşrâf-ı kuzât-ı kirâmdan Ahmed Nuri Efendi kullarına yirmi ay” süreyle tevcîh buyrulmuştur. Ahmed Nuri Efendi’nin tasarrufundan sonra yeni bir muvakkıt eklenmediği durumda, kazânın tevkît süresi yirmi ay azalacak yüz yirmi yedi aydan yüz yediye düşecektir. Tevcîh defterinde yer alan otuz beş kazânın tevkît müddetleri irdelendiğinde Çanat rütbeli altı kazânın tevkît müddetleri sıfır olduğu dikkati çeker. Geriye kalan kazâların ikisinin tevkît müddetleri yüz aydan fazla, 16’sı 90-100 ay, 4’ü 80-90 ay, geriye kalan sekiz kazânın tevkît müddetleri ise 50-60 ay aralığındadır (Y 566: 1-3).

Atanan kadıların infisâl sürelerinin de yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Kazâ silkine yeni girip Çanat rütbesine atananlar dışında kalan yirmi dokuz kadıdan ikisinin infisâl süresi iki yüz elli aydan fazladır. Üçü’nün yüz elli-iki yüz ay aralığında, altısının yüz-yüz elli ay aralığındadır. Elli-yüz aralığında da altı, otuz-elli ay aralığında iki, on iki-otuz ay aralığında altı, bir-on iki ay aralığında da dört kişi bulunmaktadır.⁴

Yukarıda zikredilen tevkît, infisâl süreleri ve muvakkıtlara dair verilen bilgiler kasaba kadılıklarındaki istihdam sorununun Tanzimat döneminde kazandığı boyutu açıkça gözler önüne sermektedir. Kazâlarda sıraya girerek atanmayı bekleyenlerin sayısı, buna bağlı olarak artan kazâ tevkît süreleriyle infisâl süreleri ilmiyye teşkilatının istihdamda düştüğü çıkmazı gösteren önemli delillerdir.

Zikredilen istihdam sorunu çıkmaza doğru sürüklenirken Tanzimat’ın ilanıyla nâiblik uygulamasına dair ise önemli bir adım atılmıştır. Tanzimat fermanıyla iltizam usulünün kaldırılması sonucu 1840 yılında ülkenin başlıca merkezlerine muhassıllar gönderilerek vergilerin doğrudan hazineye aktarımı hedeflenmiştir. Bu değişimden kadılık teşkilatı da etkilenmiş, o zamana değin kadıların aldıkları resmler muhassıllık tarafından alınmaya, kadılara ve nâiblere maaş verilmeye başlanmıştır. Bu süreçte çıkarılan Talimnâme-i Hükkâm ile iltizam usulü gibi işleyen kadı nâib ilişkisi de ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Muhassılların bulunduğu merkezi kazâların nâibleri şeyhülislâm tarafından atanacak, muhassıllığa bağlı kazâların nâibleri de muhassıllık merkez nâibince görevlendirilecekti. Talimnâme’nin ikinci maddesinde de nâiblere ve kadılara maaş bağlandığı ifade edilmiştir. Düzenlemeden iki yıl sonra ise nâiblere maaş verilmesinden vazgeçilmiştir. Kadılar maaşlarını almaya devam etmişler, nâibler mahkeme harçları ile geçimlerini sağlamışlar ve bu

düzenlemelerle kadılık ve nâiblik arasındaki iltizam ilişkisine son verilmeye çalışılmıştır (İnalçık 2006: 111, Akiba 2007: 14-15, 31-32). Zikredilen süreçte, iltizam sisteminin kaldırılmasının kadılık teşkilatına yansımalarının dışında istihdam sorunu artan boyutuyla devam etmiştir. Bu şartlar, ilmiye silkinde önemli düzenlemeler yapılmasını gerektirmiş ve Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi döneminde istihdam sorununa dair önemli adımlar atılmıştır.

Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi Döneminde Yapılan Düzenlemeler

Meşrebzâde Arif Efendi, Kadiasker Meşrepzâde Ali Efendi'nin torunu, müderris Şatırzâde Emin Efendi'nin oğludur. İstanbul'da doğmuş ve dönemin tanınmış alimlerinden ders okumuştur. Mayıs 1817'de ibtidâ-i hâric derecesi ile müderris olmuştur. Daha sonra muhalefat kassâmlığı, şeyhülislâmların nezaretinde bulunan vakıflar müfettişliği ve Rumeli nüfus tahrir memurluğu görevlerinde bulunmuştur. Temmuz 1835'de Galata kadılığına atanarak kadılık kariyerine başlamış ve daha sonra Mekke kadılığı payesi almıştır. Bu arada kassâm-ı askerî görevinde bulunmuş, İslam hukukundaki derin bilgisi sebebiyle iki defa fetvâ emaneti görevine getirilmiştir. Daha sonra İstanbul kadılığı ve Anadolu Kadiaskerliği payelerini almış, 1846'da Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye azası olmuş, 1847 yılında ise azalık görevini Anadolu Kadiaskerliği ile birlikte yürütmüştür. 1852 yılında Rumeli Kadiaskerliğine atanmıştır. 21 Mart 1854 tarihinde de Arif Hikmet Bey'in yerine şeyhülislâm olmuş ve 27 Aralık 1858'de vefat edene kadar bu görevini yürütmüştür (İpşirli 1991: 365). Meşrebzâde, şeyhülislâmlığı döneminde fıkıh alanındaki bilgisi ile dikkat çekmiştir (Altunsu 1972: 191).

Tanzimat dönemi yeniliklerini benimseyen Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi'nin şeyhülislâmlığı, ilmiye zümresi açısından önemli bir süreç olmuş (Danişmend 1961: 551-552) ve bu dönemde kadılıkların ıslahına gayret edilmiştir (*İlmiye Salnâmesi* 1998: 475). Özellikle 1855 yılında kadılıklarla ilgili üç düzenlemenin yapıldığını görüyoruz. Bunlar 17 Receb 1271/5 Nisan 1855 tarihli *Tevcihât-ı Menâsib-ı Kazâ Nizamnâmesi (Düstûr-ı Atîk: 218-224)* ile *Nüvvâb Hakkında Nizamnâme (Düstûr-ı Atîk:225-228)* ve 18 Receb 1271/6 Nisan 1855 tarihli *Kuzât ve Nüvvâb'ın Suret-i Hareketi ve Rûsûmâtına Dâir Bâ-İrâde-i Seniyye Karârgâr Olan Usûlü Şâmil Tenbihât*" dır (*Takvim-i Vekayi* 1271: Def'a 521). Ahmed Lütfi Efendi bu tenbihât ve nizamnâmelerin çıkarılışını çok önemli bulur ve *Tevcihat Nizamnâmesi*'nin bir düstur niteliğinde olduğunu ifade eder (1984: 116). Bu layihalar önce 26 Eylül 1854 tarihinde gerekli kanunların, düzenlemelerin yeniden yapılandırılmasıyla görevli Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunulmuştur (Seyitdanlıoğlu 1994: 49). Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından incelenip uygun bulunduktan sonra

Meclis-i Âlî-i Umûmî'ye sevk edilmiş burada da okunup değerlendirildikten sonra I. Abdülmecid'in onayına sunulurak yürürlüğe girmiştir.⁵

Kuzât ve Nüvvâb'ın Suret-i Hareketi ve Rûsûmâtına Dâir Bâ-Îrâde-i Seniyye Karârgîr Olan Usûlü Şâmil Tenbîhât ile kadıların vazifeleri, aldıkları harçlar ve tereke bölüşümündeki uygulama yeniden düzenlenmiştir (*Takvim-i Vekayi* 1271: Def'a 521). Kısa bir süre sonra görülen lüzum üzerine tenbîhâta ilaveler yapılmıştır (*Takvim-i Vekayi* 1271: Def'a 522). Bu düzenlemelerde özellikle kadıların ve nâiblerin işlemlerinde aldıkları resm ve harçları, gelirlerini artırmak için yükselttikleri ve özellikle kadılar tarafından nahiyelerde görevlendirilen nâiblerin bu yola başvurdukları belirtilmiştir. Zikredilen durumun sebebi olarak nâiblerin mansıb ve maîşet mutasarrıflarınca atanmaları gösterilmiştir. Zikredilen atama biçimi, nâiblerin merkezi idarece atanmadıkları için tanınmamalarına ve merkezden kopuk olmaları sonucunu doğurmaktaydı. Bu sebeple nâibler iltizamen değil emaneten atanmalı, arpalıklar, mevleviyetler, maîşetler ve mansıb kadılıklarda nâib atanması durumunda müraseleler mutasarrıflarınca verilmemeliydi. Nâib adaylarının, Meşihat'a dilekçeyle başvurmalarından sonra müraseleler Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri tarafından verilecekti (*Takvim-i Vekayi* 1271: Def'a 521). Zikredilen karar ile nâiblerin atanmasında kadılar atama hiyerarşisinden çıkarılmış ve atamalara tamamen merkezilik kazandırılmıştır. Bu kararlar, İlmî'ye Ceza Kanunnâmesindeki ve Talimname-i Hükâm'daki ilgili kararların yeterince uygulanmadığını ve bu hususla ilgili yeni bir düzenleme yapıldığını göstermektedir.

Bu süreçte çıkarılan on iki bentten oluşan Nüvvâb Hakkındaki Nizamnâme ile ilmiyye silkinde kadılıktan nâibliğe geçiş süreci başlatılmış ve ülke beş nâiblik bölgesine ayrılmıştır. Vilayet merkezleriyle bunlara denk kent merkezleri birinci sınıf, kaymakamlık olan kazâlar ile buna denk kazâlar ikinci sınıf, büyüklük bakımından ikinci sınıf kazâlara yakın olanlar ile uzak yerlerdeki kaymakamlık kazâlar üçüncü sınıf, daha alt seviyede bulunanlar da dördüncü ve beşinci olarak gruplandırılmıştı. Bu düzenlemeye uygun olarak ilmiyye zümresi de sınıflandırılmıştı: Mevâlî ve kibâr-ı müderrisîn birinci sınıf, bunların altında bulunan mevâlî-i devriye, müderrisler ve eşrâf-ı kuzât ikinci sınıf kabul edildi. Daha önce kadılık görevinde bulunmayıp imtihan edilerek atanacak mevâlî ve müderrisler ile ikinci sınıfın altında kalan eşrâf-ı kuzât üçüncü sınıf olacaktı. Bunların daha altında bulunanlar dördüncü sınıfı, imtihan edilerek silke yeni girenler ise beşinci sınıf kabul edilecekti. Nâibler, merkeze yakın kazâlara on sekiz ay, uzak olanlara ise yirmi dört ay süreyle atanacaktı (*Düstûr-ı Atîk*: 225-227). Bu düzenlemeyle birlikte Rumeli ve Anadolu Kadıaskerliklerinin yetki alanı altında bulunan sitte kadılıkları ve bu

büyükliğe yakın kadılıkların dışındaki kazâlar, kadılıkların büyük bir çoğunluğunu oluşturarak dördüncü ve beşinci sınıf nâiblik bölgesini meydana getiriyorlardı (Karal 1995: 138).

Devlet, bu nizamnâmeyle kadılık teşkilatında topyekün bir düzenleme yapmak yerine kadılığın yanında yeni bir nâiblik statüsü oluşturmuştu. Jun Akiba bu durumun sebebini, devletin kazanılmış hakları çiğnemek istememesinden kaynaklandığını ifade etmektedir (Akiba 2005b: 50). Tanzimat bürokrasisini bu düzenlemeye iten sebepler niyâbet sisteminin çok yaygın olması, nâibler üzerinde merkezi kontrolün zayıf kalması ve kadı-nâib ikileminin kaldırılmak istenmesi olmalıdır. Nâibliğe giriş için İstanbul'daki mahkemelerin mektep hükmünde kabul edilerek mesleğe dair deneyimin bu mahkemelerde elde edilmesi amaçlanmıştır. Bu staj döneminden sonra nâib olmak isteyenler şeyhülislâmîlığın yaptığı sınava katılacak ve başarılı olanlar atanacaklardı. Zikredilen bentte yer alan nâiblerin İstanbul mahkemelerinde staj yaparak silke girmelerine yönelik yapılan düzenlemenin gerçekçi ve uygulanabilir olmadığı kısa sürede ortaya çıkmış, şeyhülislâmın önerisi ile nâiblerin yetiştirilmesi için bir okul açılmasına karar verilmiş ve Muallimhâne-i Nüvvâb adı verilen mektep açılmıştır.

Nüvvâb nizamnâmesiyle kadılıktan nâibliğe geçiş süreci başlatılmış ve kadılık teşkilatı itibarlaşmaya başlamış yerine nâiblik teşkilatı işlerlik kazanmıştır. Kadılara görev yerlerine gidebilme kapısı da açık tutulmuştur. Nâiblerin görevli bulunduğu kazâların kadıları fiilen kazâlarına gitmek isterler ise, hangi sınıfa dahil oldukları belirliyse nâibi kazâdan ayrılınca tasarrufuna izin verilmiştir. Hangi sınıfa dahil olduğu belirli değil ise atanmayı hakkettiğini ispat ettiği sürece mansıbına gitmesine müsaade edilmiştir (*Düstûr-ı Atık*: 226, 228). Bu düzenlemelerle kadılık teşkilatı her ne kadar itibarlaşmaya doğru gitmişse de klasik dönemden itibaren bünyesinde barındırdığı yapısal istihdam sorunları ile 1909 yılına kadar devam etmiş ve bu sorunları gidermek ya da hafifletmek noktasında da Tevcihât Nizamnâmesi düzenlenmiştir.

Tevcihât Nizamnâmesi çıkarılırken Meşrebzâde Arif Efendi, Mekkizâde Mustafa Asım Efendi döneminde (1833-1846) çıkarılan İlmî'ye Ceza Kanunnâmesi'ni kastederek yürürlüğe konan bu düzenlemenin hakkıyla uygulanmadığını ifade etmiştir. Zira bu düzenlemeye göre, mansıb mutasarrıflarından birisi vefat ettiğinde yerine muvakkıtı (nevbetlisi) atanacak, herkeşe bulunduğu rütbeden mansıb tevcih edilecek, rica ve şefaât ile hiç kimse bir diğersinin önüne geçemeyecekti. Bir kadıya ek süre verilmesi gerektiği zaman durum Meşihat'a bildirilecek şeyhülislâmın onayıyla işlem gerçekleşecekti. Ek sürenin kurala uygun verilmediği ortaya çıkarsa işlem iptal edilecekti (Çadırcı 1982: 150, 161). Bu düzenleme tam anlamıyla uygulanabilseydi yaklaşık on

yedi yıl içinde tevkît müddetinin ve ehliyetsiz kadı sayısının azalması gerekirdi. Beklenen netice elde edilemediği gibi muvakkıt sayısı da iki kat artmıştı. Mekkezâde döneminde muvakkıt sayısı sekiz, on kişi iken bu sayı artmış on beşe kadar yükselmişti. Muvakkıt sayısının artışıyla birlikte geliri yüksek kazâların tevkît müddeti de iki yüz aya ulaşmıştı (Yurdakul 2008: 146). Bu sebeple Meşrebzâde, yirmi altı bentten oluşan *Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnâmesini* hazırlatmıştır.

Nizamnâmenin hazırlanma amacı bentlerde de ifade edildiği üzere kazâ tevkît süresini azaltmak ve silkteki hareketi düzenlemektir. Yukarıda, Tanzimat'ın ilan sıralarında kazâ tevkît süresinin yüz elli ayın üzerine de çıkabildiği tespit edilmişti. Bu tespit, zikredilen tevkît süresine sahip bir kazâyâ gelecek 12.5 yılda atanacak kadıların belirli olduğunu ifade etmekte idi. Çıkarılan tenbihâtta ise kadıların infisâl süresinin yüz ayın üzerine çıktığı, kazâların tevkît müddetlerinin de iki yüz aya yaklaştığı zikredilmiştir (*Takvim-i Vekayi* 1271: Def'a 521). Bu sebeple nizamnâmenin on beşinci bendinde nizamnâmenin hazırlanma amacı ifade edilmiş, her türlü atamada mümkün mertebe tasarruf üzerine hareket edilmesi, tevkîtin azaltılması ve hafifletilmesi için tüm memurların gayret sarf etmeleri gerektiği belirtilmiş ve buna dair yeni düzenlemeler yapılmıştı (*Düstûr-ı Atik*: 221).

Mansıblarında bulunan kadıların tevkît sürelerini doldurmalarını sağlamak ve silki rahatlatmak için alınan ilk önlem, Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinin düzenli bir şekilde yılda dört defa olmak üzere kurdukları ve mansıb tevcih ettikleri divanların sayısının yılda ikiye düşürülmesidir. Divanlar Muharrem ve Receb ayları girdiğinde yapılacaktır (*Düstûr-ı Atik*: 218). Ancak Mısır kaleminin divanı eskiden beri iki senede bir yapıldığı için aynı şekilde devam edecekti (*Düstûr-ı Atik*: 224). Bu hususta alınan ikinci önlem ise, infisâl süresi on beş seneden fazla (yüz seksen ay) olanlara mansıb verilmemesidir (*Düstûr-ı Atik*: 218). 1843 yılında ataması yapılan otuz beş kişiden ikisinin bu sınırı aştığını görüyoruz. Toyran kazâsına atanan Mehmed Salih Efendi'nin iki yüz seksen altı (23.8 yıl), Osman Pazarı'na atanan Mehmed Mukîm Efendi'nin iki yüz elli dört ay (21.1 yıl) infisâl süresi vardır (Y 566: 2). Atanan kişilerin infisâl süresinin bu denli yüksek olması ilmiyye üyelerinin meslekten uzaklaşmalarına sebep olmaktadır. On beş yıllık zaman dilimi bile oldukça uzun bir süre yken, silk içerisinde infisâl süresi zikredilen süreye ulaşanların yüksek oranda bulunması on beş yılda karar kılınmasının nedeni olmalıdır.

Kazâ tevkît süresini azaltmak ve silkteki hareketi düzenlemek için alınan üçüncü önlem ise verilen ek sürelerle getirilen kısıtlama idi. Mansıb mutasarrıfları ve muvakkıtlarının görev sürelerini uzatmak bir adet haline gelmişse de, kadıların ek süre verilmesi kazâ tevkît sürelerinin uzamasına neden olmak-

tadır. Bundan sonra görev sürelerini uzatmak gerektiğinde mutasarrıf ve muvakkıtlardan tevkît süreleri kısa olanlara ek süre verilebilecekti. Kazâyı tasarruf etmek için uzun süre bekleme durumunda olan muvakkıtlara ek süre verilmeyecek, atanmasına kısa süre kalanların tevkît süreleri uzatılabilecekti. Rumeli canibinde sitte, ûlâ ve karîb rütbelerinde, Anadolu canibinde sitte, mûsıla ve sâniye rütbelerinde bulunan kazâların mutasarrıf ve muvakkıtlarından müddetleri kısa olanların sürelerine ek süre verilmesi gerektiğinde müddetleri on altı aya ulaşınca kadar, daha alt rütbelerdeki kadıların müddetleri on iki aya ulaşınca kadar ek süre verilebilecekti. Yukarıda zikredilen süre uzatmalarla ilgili düzenlemelerin uygulanması için her ay iki nüsha defter hazırlanarak Meşîhat'a sunulacak, defterlerin bir nüshası saklanacak, diğer nüshasının şeyhülislamın onayından geçmesinden sonra medd tezkireleri kaleme alınacaktı. Divan esnasında ya da divanlar haricinde hazırlanacak kazâ tevcîh ve medd tezkireleri yazılıp imzalandıktan sonra Meşîhat makamına sunulacak ve burada mevcut bulunan defterlere işlenip Meşîhat dairesinden imzalanıp mühürlendikten sonra sahibine iade edilecekti. Bu nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra mühürsüz tezkirelere itibar edilmeyeceği ifade edilmişti (*Düstûr-ı Atîk*: 220-221).

Nizamnâmede ele alınan ikinci bir konu, kadı olmak için silke girenlerle ilgilidir. Kadı olmak isteyen mülâzımlar, yılda iki defa düzenlenecek divanların ardından imtihana girip başarılı bulunurlarsa ilmiyye üyesi olabileceklerdi. İmtihanlar için oluşturulan meclislerde Meşîhat makamından rütbeli bir memur nazır olarak bulunacaktı. Divanlardan sonra yapılan sınavların haricinde diğer zamanlarda asla kimseye imtihanla olsun ya da olmasın silke giriş izni verilmemesi istenmişti. İmtihanda başarılı olan mülâzımların isimleri, şöhretleri, memleketleri ve atanacakları kazâların tevkîtlerinin belirtildiği iki adet defter hazırlanacaktı. Bu defterler kadıaskerler ve imtihan komisyonu nazırı tarafından imzalanıp mühürlendikten sonra Meşîhat makamına sunulacaktı. Defterlerin bir nüshası saklanacak diğeri de Şeyhülislâmın onayı alındıktan sonra tevcîh tezkirelerinin hazırlanması için ruznâmçe dairesine iade edilecekti (*Düstûr-ı Atîk*: 218-219).

Nizamnâmede ele alınan üçüncü konu mansıblara atanacak kadılar ve buna dair yapılacak bürokratik uygulamalarla ilgili olup bu düzenlemeler yedinci ve sekizinci bentte zikredilmiştir. Yedinci bentde, divan esnasında tevcîh olunan mansıbların tevkît miktarlarının, atanmaların isimlerinin ve şöhretlerinin yer aldığı iki nüsha defter hazırlanması gerektiği belirtilmiştir. Defterler, kadıaskerler tarafından imzalanıp mühürlendikten sonra Meşîhat makamına sunulacak, defterlerin bir nüshasının üzerine şeyhülislâmın onayı konulduktan sonra ruznâmçe dairesine gönderilecek, hatt-ı humâyun alınması için

padişaha takdim edilecek ve bu süreçten sonra tevcih tezkireleri kaleme alınacaktı. Sekizinci bentte ise divanlar dışında kazâlara atama yapılması gerektiğinde yürütülecek uygulamalar açıklanmıştır. Bir ay içerisinde kaç kazâyâ atama yapılması gerekiyorsa, kazâların isimleriyle, tevkîtları, atanacak kimselelerin isimleriyle şöhretleri ve iltimaslarını gösteren iki nüsha defter düzenlenecekti. Defterler, kadıaskerler tarafından onaylandıktan sonra bir tanesi Meşihat makamına sunulacak, şeyhülislamın onayının konulmasından sonra tevcih tezkirelerinin hazırlanması için ruznâmçe dairesine gönderilecekti (*Düstûr-ı Atîk*: 219-220).

Nizamnâmedeki düzenlemelerin önemli bir bölümünü atanmayı bekleyen muvakkıtlarla ilgili bentler oluşturmaktadır. Çünkü muvakkıtlarla ilgili uygulamalarda sık sık suistimallere rastlanmaktaydı. Eskiden beri tevcih tezkiresiyle muvakkaten kazâyâ kaydolup görev zamanı yaklaşan kadılara (muvakkıtlara) ibkâ tezkireleri verilirdi. İbkâ tezkireleri, bu nizamnâme çıkarılıncaya değin muhızrlar eliyle alınıp veriliyor olsa da artık şahsın bizzat başvurusu istenmiş, bu hususta ciddi tedbirler alınmış, hatta şahsen başvurmayanların atanma haklarını kaybedecekleri belirtilmişti. Görev zamanı yaklaşan muvakkıtlar tevcih tezkirelerine eklenmiş dilekçelerini Meşihat'a sunarak ibkâlarını isteyeceklerdi. Meşihat şeyhülislamın işaretiyle kaydın ruznâmçe kaleminden kontrolünü isteyecek, talebde bulunan kişinin kimliği, memleketi ve muvakkit olup olmadığı incelenecekti. Kontrol edildikten sonra durum adayın dilekçesinin üzerine yazılarak Meşihat'a geri bildirilecekti. Bunun üzerine şeyhülislamın onayıyla evrak tekrar ruznâmçe kalemine gönderilecek ve ibkâ tezkiresi yazılacaktı. Atanma vakti yaklaşan muvakkıtlar İstanbul'da bulunmazlarsa vekil aracılığıyla ibkâ işlemi yaptırılmayacaklardı. Muvakkıtlar, bizzat gelip başvurana kadar ruznâmçe kaydının üzerine mevcut olmadığı yazılacak ve ondan sonraki muvakkit görevlendirilecekti. Bizzat başvurmadığı için hakkını kaybeden muvakkit gelirse yerine atanan kişinin müddetinin sonuna yaklaşmadıkça atanması için istekte bulunmasına izin verilmeyecek, müddetinin bitimine yaklaştığında işlemi yapılacaktı (*Düstûr-ı Atîk*: 221-222). İbkâ tezkireleri göreve atanma zamanına üç ay kala istenebilecekti. Bunun dışında atanma zamanına beş, altı ay kala ibkâsını isteyenlere izin verilmeyecekti. Bu kuralın getirilme sebebi, muvakkıtların atanacakları kazâyâ giderek kadı üzerinde kurabilecekleri baskıları azaltmak olmalıdır. Bir kazânın müddeti bitimine yaklaştığında muvakkıtlardan birinci, ikinci ve üçüncü mevcut olmazsa dördüncü muvakkıtı atanacaktı. Muvakkıtlardan hiçbiri gelmezse gıyaben işlem yine de yapılmayacak, ehliyetli bir diğer kişi kazâda görevlendirilecekti. Taşrada bulunup görev vakti yaklaşan muvakkıtlar için gıyaben mansıbın verilmesi hususunda gelecek inhâlara, mazbatalara, ricalara ve şefaatlere itibar olunmayacak, bizzat başvurusu

istenecekti (*Düstûr-ı Atîk*: 222). İbkâ tezkireleri ilamlarına iliştirilerek Meşîhat makamına takdim olacak medd ve tevcîh tezkireleri gibi üstleri mühürlendikten sonra sahiplerine geri verilecekti. Bu şekilde Meşîhat makamından mühürlenmemiş ibkâ tezkireleri dikkate alınmayacaktı. İbkâsını isteyen muvakkıtların arzuhallerine tevcîh tezkirelerinin eklenmesi elzem bir kuraldı. Tevcîh tezkiresi bulunmayanlar için yanlış bir uygulama yapılabileceğinden, eğer belgesi kaybolmuş ve bu dilekçesinde belirtilmiş ise kayıtlardan kontrolü için fetvâhâneye havale olunacaktı. Tezkiresinin mevcudiyeti ispatlanan bir kişi için, kendisinden ve güvenilir kişilerden tezkiresini nasıl kaybettiği soruşturulacak, eğer yangında yandı ise yangının tarihi araştırılacaktı (*Düstûr-ı Atîk*: 223). Hangi rütbede olursa olsun bir kazânın muvakkıtı olan kimse mansıba atanıp müddetini doldurarak görevinden ayrılmadığı sürece bir üst rütbedeki kazâyâ nakl olunamayacaktı (*Düstûr-ı Atîk*: 219). Yukarıda zikredilen muvakkıtların atanmaları ile ilgili alınan tedbirlerin daha önce yapılan suistimalleri, sahtekarlıkları önlemek ve kazâlarda görevli kişiler üzerinde kurulabilecek baskılarını azaltmak için yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ibkâ yapılacağı zaman tevcîh tezkirelerinin kesinlikle istenmiş olması ve hatta yandığı beyan edilmişse yangının dahi araştırılması alınmak istenen tedbirler konusunda kararlığı da göstermektedir.

Yukarıda zikredilen ayrıntılı düzenlemelerin yanı sıra bu nizamnâme ile klasik dönemden itibaren var olan silklere arası geçiş de yasaklanmıştır. Bu hususla ilgili getirilen kural on dördüncü ve yirmi dördüncü bentlerde açıklanmıştır. On dördüncü bentte, gerek divan zamanlarında gerekse açıktan mansıba tevcîhi gerektiğinde tarîk-i seyfiye ve kalemiyede bulunanlar ile rütbe ve maaş sahiplerine kadılık görevi verilmekten kaçınılacağı belirtilmiştir (*Düstûr-ı Atîk*: 221). Yirmi dördüncü bentte atanmak isteyen muvakkıtların fetvâhâneye havale olunmasından sonra ilmiyyeden olmadıkları, seyfiye ve kalemiye zümrelerine mensup, rütbe maaş sahibi oldukları ortaya çıkarsa mansıbın daha alt sırada bulunan muvakkıtı geçeceği ifade edilmiştir (*Düstûr-ı Atîk*: 223). Alınan bu karar ilmiyye silkindeki tikanıklığın boyutunu gösterecek niteliktedir. Çünkü artık seyfiye ve kalemiyeden herhangi bir kişi kadılık görevine geçmek istediğinde izin verilmeyecekti.

Nizamnâmede ayrıca Rumeli ve Anadolu kadiaskerlerinin defter tutma usulüne ilişkin ve yapılacak işlemler için alınacak ücretlerle ilgili düzenlemeler de yapılmıştır. Rumeli ve Anadolu kadiaskerleri göreve atanıp yaptıkları ilk tevcîhden itibaren, tevcîhât defterlerindeki her bir kişinin kaydına, verilen tevcîh tezkirelerinin birer köşesine, tutulan medd defterlerine ve tezkirelerine numara koyacaklar (*Düstûr-ı Atîk*: 221), her kazânın usulü üzerine ibkâsı söz

konusu olduğunda ise tezkireci odası masrafları için ücret alınacağı belirtilmişti (*Düstûr-ı Atik*: 223).

Şeyhülislâmlık makamı, XIX. yüzyıldaki düzenlemelerle ilmiyenin mutlak reisi durumuna gelmişti. 1836 yılında Anadolu ve Rumeli Kadıaskerliği ile İstanbul kadılığı fetvâhânedede kendileri için hazırlanan dairelerine taşınmış, böylece başlıca şer'î daireler bir çatı altında toplanmıştı. Ancak aynı çatı altında toplanan kurumlar arasındaki bürokratik organizasyonun yeterli olmadığı, Tevcihât Nizamnâmesi irdelendiğinde anlaşılıyor. Nizamnâmede, silke giren mülâzımlar, divanlar sonunda ve divanlar haricinde yapılan atamalar ve ek süre verilenler için hazırlanan defterlerin tamamından iki nüsha hazırlanması istenmiştir. Bu defterlerin biri Meşihat'ta, biri de ruznâmçe kaleminde bulunacaktı. Ayrıca verilecek tevcih, medd ve ibkâ tezkireleri şeyhülislâmlık tarafından mühürlenecekti. Mühürlü olmayan tezkirelere itibar edilmeyecekti. Bu düzenlemeler, Meşihat ile kadıaskerlikler arasındaki bürokratik koordinasyonun güçlendirilmeye çalışıldığının göstergeleridir.

Kadıaskerliklere bağlı ilmiye bürokrasisinin tevcih, ibkâ, medd ve silke giriş ile ilgili muamelâtında özellikle suistimallere sebep verecek bürokratik zafiyetler giderilmeye çalışılmıştır. Divana sunulan belgelerin fetvâhâneye ve ruznâmçe kalemine havale olunarak gerçek olup olmadıklarının tespit edilmeye çalışılması, silke üyelerine verilecek tezkirelerde şeyhülislâmlık mührünün bulunma zorunluluğunun getirilmesi, mühürsüz tezkirelere itibar edilmemesi, ibkâ tezkireleri için başvuran muvakkıtlardan arzuhallerine ilaveten tevcih tezkirelerinin ve tevcih tezkirelerini kaybedenler için de ruznâmçe kaleminden kaydın kontrolünün istenmesi, muvakkıtlar için gıyaben işlem yapılmaması ve şahsın bizzat başvurusunun istenmesi gibi maddeler bu bürokratik zafiyetlerin giderilmesi için konulmuştur.

Yirmi altı bentten oluşan Tevcihât nizamnâmesi ile ayrıntılı bir şekilde bürokratik uygulama düzenlenmiş ve sistemin elverdiği ölçüde tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Hazırlanma amacı tevkîit süresini azaltmak olan bu nizamnâmenin silkteki tıkanıklığı hafifletme noktasında fayda sağlasa bile klasik dönemden itibaren mevcut istihdam sorununu çözme konusunda yetersiz kalacağı açıktır. Bu sebeple Tanzimat bürokrasisi ilmiye silkinde nâiblik sistemi gibi yeni bir sistem kurarak zümre elemanlarını bu sistem dahilinde istihdam etmeye ve silke girmek isteyenleri açılan Nüvvab Mektebinde yetiştirme yoluna gitmiştir. Kadılığın itibarileşmesi sürecinde klasik dönemden itibaren yaşanan istihdam sıkıntısı önemli bir etken oluşturmuştur.

Sonuç

Tanzimat öncesinde ve Tanzimat döneminde kasaba kadılıklarında istihdam statik bir yapı arz etmekteydi. Bu statik yapının problemlerini gidermek için zaman zaman ıslahat girişimleri yapılmış ve her bir ıslahatın aslında yeterli olmadığı ve alınan kararların yeterince uygulanamadığı görülmüştür. Bu durum ilmiyye teşkilatındaki kadroların, ilmiyye silkine giren insan gücü için yeterli olmamasından kaynaklanmaktaydı. Tanzimat dönemi başlarında ilmiyye silkinde istihdam tıkanma noktasına ulaşmış, ilmiyye kadrolarına atanmayı bekleyen adaylar, kadrolarda adeta izdihama neden olmuştur. Bu istihdam sorunu ve nâiblikle ilgili problemler önemli düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir. İlmiyye teşkilatının ıslahına dair bu tür ıslahat girişimlerinin nizamnâme olarak adlandırılmasa da klasik dönemden itibaren var olduğu görülmektedir. Ancak Tanzimat'la birlikte klasik dönemden beri var olan gelmiş teşkilat yapısında ıslahat girişimlerinin yanı sıra yapısal bir takım reformlar da gerçekleştirilmiştir. İltizam usulünün kaldırılarak kadı ve nâiblere maaş verilmeye başlanması ve nâiblerin merkezden atanması bu değişimlere birer örnektir. *Nüvvâb Nizamnâmesi* ve *Tevcîhât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnâmesi* ilmiyye teşkilatı için o döneme değin çıkarılmış en önemli düzenlemelerdendir. Bu nizamnâmelerle bir taraftan adlî teşkilatta kadılıktan nâibliğe geçiş süreci başlatılmış, nâiblerin yetiştirilmesi için Muallimhâne-i Nüvvâb açılmış, bir taraftan da hala istihdam olacak kadıların silkte hareketi için yeni esaslar belirlenmiştir. *Tevcîhât* nizamnâmesi ile, kazâ tevkît süreleri azaltılmaya, Meşihat ile Kadıaskerlikler arasındaki bürokratik koordinasyon güçlendirilmeye ve mevcut bazı bürokratik zafiyetler giderilmeye çalışılmıştır. *Kuzât ve Nüvvâb'ın Suret-i Hareketi ve Rüsûmâtına Dâir Bâ-İrâde-i Seniyye Karârgâr Olan Usûlü Şâmil Tenbîhât* ile ise nâiblerin iltizamen değil emaneten merkezden görevlendirilmelerine vurgu yapılmıştır.

Açıklamalar

1. Japonca olması nedeniyle inceleyemediğimiz ancak tezi hakkında yapmış olduğu bir sunuma dayalı olarak hazırlanan bir yazıya göre Akiba'nın tezi dört bölümden oluşur. İlk bölümde Tanzimat'ın ilanı ile birlikte şer'î mahkemelerin Tanzimat uygulamaları içerisinde 1839'dan 1850'lere kadar ki gelişimleri konu edilmiştir. Özellikle 1840 tarihli Talimnâme-i Hükâm isimli talimatnâme ile şer'î mahkemelerin yeniden düzenlenmesi, talimatnâmenin uygulanışı ve sonuçları hususlarına değinilmiştir. İkinci bölümde Kadılıktan Nâibliğe değişim süreci ele alınır ve 1855 tarihinde çıkarılan Nüvvâb Hakkında Nizamnâme'nin ilmiye silkinde getirileri incelenir. Üçüncü bölümde 1855'te kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb, dördüncü bölümde ise nâibler üzerine bir prosopografi denemesi yapılmıştır (Akiba 2008: 51-59).
2. İlmî'ye Ceza Kanunnâmesinin metni için Musa Çadircı'nın ilgili makalesindeki nüsha kullanılmıştır (1982: 148-161).
3. Bu süreçte Memurîne Mahsus Ceza Kanunu da yürürlüğe girmiş ve zulüm kavramı Osmanlı Ceza Hukundan silinmeye çalışılmıştır. Müteakibinde ise ceza kanunu çıkarılmıştır (Mumcu 2007a: 34-36).
4. Bu atamalardan örnek sunmak gerekirse şu örnekler verilebilir: Toyran kazâsı Akhisar kazâsından iki yüz seksen altı ay infisâli olan Mehmed Salih Efendi'ye; Osman Pazarı kazâsı, Ayapetri kazâsından iki yüz elli dört ay infisâli olan Mehmed Mukîm Efendi'ye; İncecük kazâsı Bardonya kazâsından yüz yetmiş ay infisâli olan Mehmed Said Efendi'ye; Burgos kazâsı Foça kazâsından yüz altmış ay infisâli olan Esseyid Mehmed Efendi'ye tevcih edilmiştir (Y 566; 1-2).
5. 17 Receb 1271/5 Nisan 1855 tarihinde çıkarılan nizamnâmeler, 5 Şevval 1271/6 Haziran 1855'de çıkarılan Takvim-i Vekayi'de yayımlanmıştır (1271: Def'a 522). *Düstûr-ı Atîk*'de ve *Düstûr*'un birinci tertibinin birinci cildinde de yer almaktadırlar.

Kaynaklar

A. Arşiv Kayıtları ve Kaynak Eserler

Ahmed Lütü Efendi Tarihi (1984). Haz. Münir Aktepe. C.IX. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Düstûr-ı Atîk (1279). Matbaa-i Âmire.

İcmâl-i Kuzât-ı Anadolu Defteri (1254/1838-1839). Yazma 140. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

İcmâl-i Kuzat-ı Rumeli Defteri (1265/1848). Yazma 141. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

İcmâl-i Kuzat-ı Rumeli Defteri (1257/1841). Yazma 144. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

İlmiye Sâlnâmesi, Osmanlı İlmiye Teşkilâtı ve Şeyhülislâmlar (1998). Haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin ve Cevdet Dadaş. İstanbul: İşaret Yay.

Kazâ Tevcih Defteri. Yazma 566. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

Mustafa Nuri Paşa (1980). *Netayicü'l-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. C.III-IV. Haz. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb-Kitab-ı Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hirzû'l-Mülûk (1988). Haz. Yaşar Yücel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi (RKR)(989/1581). Nuruosmaniye Kütüphanesi 5193/2.

Takvim-i Vekayi. Def'a 521. 18 Receb 1271.

Takvim-i Vekayi. Def'a 522. 5 Şevval 1271.

Tarih-i Cevdet (1981). C.2. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Tarih-i Naima (2007). C.III. Haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Tarih-i Raşid. C.IV.

B. Araştırma Eserleri

Akiba, Jun (2005a). "Social Origins of Late Sharia Judges: Some Observations On Mobility and İntegration". *Journal Of Asian and African Studies* 69: 65-97.

Akiba, Jun (2005b). "From Kadı to Nâib: Reorganization of The Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period". *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and West*. London: I.B.Tauris: 43-60.

Akiba, Jun (2007). "Kadılık Teşkilâtında Tanzimatın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimname-i Hükâm". *Osmanlı Araştırmaları* XXIX: 9-40.

Akiba, Jun (2008). "Son Dönem Osmanlısında Kadılık Kurumu". *Osmanlı İlimiyesi, Bisav Bülten*: 51-59.

Altunsu, Abdülkadir (1972). *Osmanlı Şeyhülislâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası .

Ank, Feda Şamil (1997). "Osmanlılar'da Kadılık Müessesesi", *OTAM* 8: 1-72.

Beyazıt, Yasemin (2007). "Rumeli Kadılıkları ve Rütbelerine Dair Bir Yazma". *Belgeler* XXVIII(32): 11-56.

Beyazıt, Yasemin (2009). *Osmanlı İlimiye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Bingöl, Sedat (2004). *Tanzimat Döneminde Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemele-ri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.

Bolat, Cahide (1993). *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Bozkurt, Gülnihal (1996). *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Cihan, Ahmet (2004). *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*. İstanbul: Birey Yay.

Çadircı, Musa (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- Çadırcı, Musa (1982). "Tanzimatın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadı-
lık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kânunname'si". *Tarih
Araştırmaları Dergisi* XIV(25): 139-161.
- Danişmend, İ.Hakkı (1961). *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*. İstanbul. Türkiye Yayınevi.
- Ekinci, Ekrem Buğra (2004). *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul.
Arı Sanat Yay.
- Erünsal, İsmail (1981). "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazâsker
Ruznâmçeleri". *Tarih Enstitüsü Dergisi* X-XI: 3-15.
- Feyzioğlu, Hamiyet ve Selda Sezer-Kılıç (2005). "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik
Kurumu". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24(38): 31-52.
- İnalçık, Halil (1957). "Mahkeme". *İslam Ansiklopedisi*. C. VII. İstanbul: MEB Yay.
149-151.
- (1988). "The Ruznâmçe Registers Of The Kadıasker of Rumeli As Preserved In
The İstanbul Müftülük Archives". *Turcica* XX: 251-275.
- (2006). "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri". *Tanzimat Değişim Süre-
cinde Osmanlı İmparatorluğu*. Haz. Halil İnalçık/Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara:
Phoenix Yay. 109-131.
- (2007). "Kazasker Ruznâmçe Defterine Göre Kadılık". *Adalet Kitabı*. Haz. Bülent
Arı ve Selim Aslantaş. Ankara: Adalet Bakanlığı Yay. 117-137.
- İpşirli, Mehmet (1991). "Meşrebzâde Arif Efendi". *İslam Ansiklopedisi*. C.3. Ankara:
Diyanet Vakfı Yay. 365.
- (1997). "Osmanlı Devleti'nde Kazâskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)". *Belleten*
LXI(232): 597-699.
- (2006). "Nâib". *İslam Ansiklopedisi*. C.32. Ankara: Diyanet Vakfı Yay. 312-313.
- Karal, Enver Ziya (1995). *Osmanlı Tarihi*. C.VI. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Mumcu, Ahmet (1985). *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde
Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- (2007a). *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. Ankara: Phoenix Yay.
- (2007b). "Tanzimat Döneminde Türk Hukuku". *Adâlet Kitabı*. Ankara: Adalet
Bakanlığı Yay: 187-205.
- Ortaylı, İlber (1994). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*. Anka-
ra: Turhan Kitabevi.
- Özergin, M. Kemal (1988). "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi". *Ord. Prof. Dr.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 251-309.
- Özkaya, Yücel (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*. Ankara: Ankara Ünersi-
tesi Basımevi.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1994). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Anka-
ra: Türk Tarih Kurumu.

- Unan, Fahri (1998). “Osmanlı İlmîyye Tarîkinde “Pâye”li Tâyinler Yâhut Devlette Kazânc Kapısı”. *Belleten* LXII(233): 41-64.
- (2004). “Mevlevîyyet”. *İslam Ansiklopedisi*. C.29. Ankara: Diyanet Vakfı Yay. 467-468.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmîyye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yakut, Esra (2005). *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yay.
- Yurdakul, İlhami (2008). *Osmanlı İlmîyye Merkez Teşkilatı'nda Reform 1826-1876*. İstanbul: İletişim Yay.

Meşrebzâde Arif Efendi, a Şeyhülislâm of the Tanzimat Period, and the Problem of Unemployment in the Institution of the Qadi

Yasemin Beyazıt*

Abstract: From the classical age onwards, a problem of unemployment emerged in the town qadi institutions due to the job rotation system implemented in the Ottoman *Ilmiyye* as well as the increase in the number of candidates waiting to be appointed to existing posts. This problem became even more acute in the postclassical age together with the widely used *niyabet* system. With the declaration of the Tanzimat, the *iltizam* system was abolished, and this led to the termination of income sharing between the qadi and the naib. The period of Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi, who adopted the Tanzimat reforms, was important for the *Ilmiyye*. The *Nüvvâb Nizamnâme*, which was passed in 1855, enabled the centralization of the status of the naib, and following this, *Muallimhâne-i Nüvvâb*, a school for training naibs, was established. All these developments initiated the transition from the institution of the qadi to that of the naib, eventually leading to the weakening of the qadi institution. The passing of the *Tevcihât Nizamnâme* also made significant contributions to solving the unemployment problem.

Key Words: Tanzimat, *Ilmiyye*, qadi, muvakkid, tevkid, employment, Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi.

* Pamukkale University, Faculty of Science and Letters, Department of History, KINIKLI/DENİZLİ
ybeyazit20@gmail.com

Мешребзаде Ариф Эфенди как один из мусульманских шейхов периода танзимата и проблемы занятости в администрации кади (судей)

Жасмин Беязыт*

Резюме: Начиная с классического периода проблема занятости кади возникла из-за системы ротации в Османской научной структуре и увеличения с каждым днем числа ожидающих кандидатов для назначения на должность. Эта проблема значительно обострилась в послеклассический период, а также широко применяемая в этом процессе система ниябет (губернаторства) также оказала свое влияние. С провозглашением реформ (танзимата) в первую очередь была отменена налоговая система и ликвидирована связь между судьей и губернатором, приносившая им доход. Период деятельности мусульманского шейха Мешребзаде Ариф Эфенди, поддержавшего реформы танзимата, сыграл важную роль в научной организации и изданное в 1855 году Нуваб-низамнаме (свод законов) централизовало статус губернаторства, а после для воспитания губернаторов была создана школа Муаллимхане-и нуваб. Эти мероприятия положили начало процессу перехода от кади к губернаторству и с тех пор оставшаяся в тени губернаторства структура кади была интегрирована. Изданное Тевджихат-низамнаме (свод законов) сделало важные шаги на пути облегчения проблемы занятости кади, имевшую место начиная с классического периода и запретило переход.

Ключевые слова: реформы танзимата, наука, кади (судья), занятость, мусульманский шейх Мешребзаде Ариф Эфенди.

* Университет Памуккале, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории, Кыныклы / Денизли
ybeyazit20@gmail.com